

**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ**

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2024.2.1>

СТРЕМЕНОВСЬКИЙ С.М.

**ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ЯК ЦІННІСТЬ
ТА ОСНОВОПОЛОЖНИЙ ПРАВОВИЙ ПРИНЦИП**

THE RULE OF LAW AS A VALUE AND A FUNDAMENTAL LEGAL PRINCIPLE

Актуальність статті полягає в тому, що верховенство права є визначальною рисою демократії та основним принципом, що лежить в основі правової держави. Даний принцип запобігає зловживанню державною владою, вимагає дотримання закону всіма та забезпечує виконання законних прав на практиці. Верховенство права також підтримує соціальне функціонування та стабільну економіку, надаючи чіткі та легітимні механізми вирішення спорів і сприяючи усуненню корупції. Для українського суспільства стає актуальним дослідження феномену верховенства права задля його втілення у життя як основи для забезпечення й розвитку прав людини. Мета статті полягає у розкритті загальнотеоретичної характеристики принципу верховенства права, його сутності та значення як цінності та основоположного принципу в національній правовій системі. У статті розкрито зміст верховенства права як фундаментального принципу сучасної держави. Проаналізовано наукові підходи щодо його тлумачення. Автор прийшов до висновку, що розуміння верховенства права зводиться до прозорого, підзвітного, демократичного і плюралістичного законотворчого процесу, ефективного судового захисту, включаючи доступ до правосуддя, незалежними та неупередженими судами та поділ влади. Верховенство права вимагає, щоб кожна людина користувалася рівним захистом закону, і запобігає свавільному використанню влади. Даний принцип забезпечує захист і дотримання основних політичних і громадянських прав, а також особистих свобод. Закладання міцної правової основи для прозорих, підзвітних та ефективних демократичних інститутів, які керуються цим принципом, має вирішальне значення для успіху встановлення міцного та сталого миру. Зроблено висновок, що принцип верховенства права є визначальною ознакою сучасної соціальної і правової держави, в якій не лише проголошуються, але і реально забезпечуються права і свободи людини як найвищої соціальної цінності. Верховенство права є основою, яка лежить в основі відкритих, справедливих і мирних суспільств. По суті, йдеться про забезпечення того, щоб: державна влада зобов'язана та несе відповідальність перед існуючими чіткими та відомими законами; громадяни є рівними перед законом; права людини захищені; громадяни можуть отримати доступ до ефективних і передбачуваних механізмів вирішення спорів; закон і порядок панують.

Ключові слова: право, цінність права, принципи права, загальні (універсальні) принципи права, верховенство права.

The relevance of the article lies in the fact that the rule of law is a defining feature of democracy and the main principle underlying the rule of law. This principle prevents the abuse of state power, requires compliance with the law by everyone, and ensures the implementation of legal rights in practice. The rule of law also supports social functioning and a stable economy by providing clear and legitimate dispute resolution mechanisms and helping to eliminate corruption. For Ukrainian society, it is becoming relevant to study the phenomenon of the rule of law in order to implement it in life as a basis for ensuring and developing human rights. The purpose of the article is to reveal the general theoretical characteristics of the principle of the rule of law, its essence and meaning as a value and fundamental principle in the national legal system. The article reveals the content of the rule of law as a fundamental principle of the modern state. Scientific approaches to its interpretation are analyzed. The author concluded that the understanding of the rule of law boils down to a transparent, accountable, democratic and pluralistic law-making process, effective judicial protection, including access to justice, independent and impartial courts, and the separation of powers. The rule of law requires that everyone enjoy the equal protection of the law and prevents the arbitrary use of power. This principle ensures the protection and observance of basic political and civil rights, as well as personal freedoms. Establishing a strong legal foundation for transparent, accountable and effective democratic institutions guided by this principle is critical to the success of building a strong and sustainable peace. It was concluded that the principle of the rule of law is a defining feature of a modern social and legal state, in which human rights and freedoms are not only proclaimed, but also actually ensured as the highest social value. The rule of law is the foundation that underlies open, just and peaceful societies. In essence, it is about ensuring that: public authorities are bound by and accountable to existing clear and well-known laws; citizens are equal before the law; human rights are protected; citizens can access effective and predictable dispute resolution mechanisms; law and order prevail.

Key words: *law, value of law, principles of law, general (universal) principles of law, rule of law.*

Актуальність теми. Верховенство права є визначальною рисою демократії та основним принципом, що лежить в основі правової держави. Даний принцип запобігає зловживанню державною владою, вимагає дотримання закону всіма та забезпечує виконання законних прав на практиці.

Верховенство права також підтримує соціальне функціонування та стабільну економіку, надаючи чіткі та легітимні механізми вирішення спорів і сприяючи усуненню корупції.

Для українського суспільства стає актуальним дослідження феномену верховенства права задля його втілення у життя як основи для забезпечення й розвитку прав людини.

Стан дослідження. Проблематика верховенства права знайшла відображення у наукових доробках таких вітчизняних та зарубіжних учених, як: В. Авер'янов, С. Головатий, В. Зайчук, М. Козюбра, А. Колодій, М. Кравчук, В. Погорілко, П. Рабінович, А. Селіванов, В. Сіренко, Ю. Тодика, В. Шаповал, Ю. Шемшученко та ін. Не зважаючи на великий інтерес до досліджуваного явища, єдиного погляду на його сутність не існує ні в Україні, ні закордоном, про що можуть свідчити численні публікації з даної тематики, відтак реалізація зазначеного принципу на практиці залишається актуальною для сучасних науковців.

Мета статті – розкриття загальнотеоретичної характеристики принципу верховенства права, його сутності та значення як цінності та основоположного принципу в національній правовій системі.

Виклад основного матеріалу. Верховенство права – це сукупність принципів або ідеалів для забезпечення впорядкованого та справедливого суспільства. Багато країн у всьому світі прагнуть підтримувати верховенство права, де ніхто не стоїть над законом, до всіх ставляться однаково за законом, усі несуть відповідальність за однакові закони, існують чіткі та справедливі процеси для виконання законів, існує незалежне судочинство, а права людини гарантовані для всіх.

Розуміючи верховенство права, в першу чергу, як принцип або сукупність принципів, варто визначитися із тлумаченням дефініцій «принцип» та «принцип права».

Поняття «принципи» походить від латинського слова «*principium*», яке означає основні, найзагальніші, вихідні положення, засоби, правила, що визначають природу й соціальну сутність явища, його спрямованість і найсуттєвіші властивості [4, с. 106].

Природу, соціальну значущість права, його спрямованість та найбільш суттєві властивості та особливості визначають принципи права. В теорії права під ними розуміють вихідні, визначальні ідеї, загальні засади, положення, установки, керівні начала, які складають моральну та організаційну основу виникнення, розвитку і функціонування права.

На думку А. Колодія, принципи права покликані забезпечувати органічний взаємозв'язок правової системи, системи і структури права, норм права і правових відносин, єдність норм, інститутів і галузей права. Вони характеризують зміст і сутність права в концентрованому вигляді і демонструють підвалини відображення у ньому економічних, політичних і моральних відносин. Принципи виступають критеріями оцінки правомірності чи неправомірності дій соціальних суб'єктів, формують правове мислення і правову культуру, цементують систему і структуру права [5, с. 28–40].

Сформуувати вичерпний перелік усіх принципів права важко. До основних принципів права належать принципи свободи, рівності, справедливості, гуманізму, демократизму та законності, які сформульовані в конституціях держав, галузевому законодавстві та міжнародно-правових договорах.

Основним призначенням загальних принципів права є закріплення засад суспільного ладу, забезпечення єдиного підходу до формування норм права, забезпечення їх впливу на суспільні відносини шляхом правового регулювання та інших видів правового впливу.

В системі загальних (універсальних) принципів права принцип особливе місце займає принцип верховенства права, який визнають найбільш важливими та винятковим, важливим політико-правовим ідеалом сучасного суспільства.

Становлення цього принципу має тривалу історію. Традиційно вважається, що концепція верховенства права почала формуватися в епоху Відродження і Реформації. Проте, звичайно, витоки прагнень людей домогтися особистої свободи та захиститися від посягань держави сягають багатьох століть. Такі ідеї були започатковані ще давньогрецькими вченими, зокрема Платоном та Арістотелем. Сократом, Цицероном та ін., – філософські погляди яких стали основою для сучасного формування принципу верховенства права як основоположного принципу права.

Хоча витоки концепції верховенства права можна простежити ще в античності, її сучасне формування зазвичай пов'язують із такими мислителями, як Ш.Л. Монтеск'є, Дж. Локк тощо. У своїх працях вони протиставляли верховенство права абсолютному авторитету монархів і деспотичних лідерів, які часто довільно застосовували правила до своїх підданих, але себе ізолювали від застосування таких правил.

Більш сучасна ідея верховенства права сформувалася в XVII–XIX ст. в європейському культурно-юридичному середовищі і доктрині природного права. Поняття «верховенство права», за однією з версій, ввів у науковий обіг англійський вчений і політичний діяч Дж. Гаррінгтон у 1656 р. [10, с. 57]. Проте ґрунтовна розробка цієї концепції відбулася у XIX ст. і була пов'язана з іменем професора Оксфордського університету Альберта Венні Дайсі (англ. Albert Venn Dicey). У праці «Introduction to the Study of the Law of the Constitution» (1885 рік) вчений зауважив, що для досягнення максимального ефекту від застосування ідеї верховенства права необхідно розрізнати три близькі за своєю суттю концепції: 1) панування права: людина може бути притягнута до відповідальності в разі прямого порушення закону, у передбаченому законом порядку та в суді загальної юрисдикції; 2) верховенства права: кожна людина, незалежно від посади і становища в суспільстві, рівна перед законом; 3) панування духу законності: відповідність змісту Конституції принципу верховенства права на основі загальних конституційних принципів (наприклад, право на особисту свободу, на публічні збори), які є результатом судових рішень, що визначають права індивідів у окремих справах, розглянутих судами [13].

Найбільшого ж розвитку теорія верховенства права досягла в країнах континентальної системи права. Під впливом політико-правових доктрин, обґрунтованих ідеологами епохи Просвітництва, почало формуватися усвідомлення верховенства права як верховенства природних прав і свобод особи [12, с. 341–342].

У середині XX ст. принцип верховенства права набув міжнародно-правового визнання, він був закріплений в багатьох міжнародних та європейських регіональних договорах, деклараціях, угодах, хартіях, статутних документах провідних організацій (наприклад, Організації Об'єднаних Націй, Європейського Союзу, Ради Європи, Організації з безпеки та співробітництва в Європі тощо).

Варто зазначити, що принципу верховенства права (rule of law) відводиться чільне місце в сучасній вітчизняній правовій доктрині.

В енциклопедичній та словниковій літературі принцип верховенства права тлумачиться як: «принцип, основним змістом якого є забезпечення панування права над політичною владою держави та іншими суспільними нормативними регуляторами, унеможливлення прояву свавілля державної влади, забезпечення дотримання вимог справедливості, а також реалізації прав людини та основних свобод і їх відповідних гарантій» [1, с. 27]; принцип, що передбачає панування права в життєдіяльності громадянського суспільства та функціонуванні правової держави [12, с. 341].

Принцип верховенства права, як зазначає Ю. Шемшученко, – це принцип головним чином природного права як сукупності ідеальних, духовних і найвищою мірою справедливих уявлень про право. Але в державі реально діє не ідеальне, а позитивне право, виражене у законах та інших його джерелах. Воно є результатом державної правотворчої діяльності [11, с. 76].

Слід погодитися з М. Козюброю, який вважає, що феномен верховенства права може бути розкрито тільки за умови дотримання певних гносеологічних позицій щодо права: повинно мати місце розрізнення права і закону; право слід розглядати не як акт державної волі, а як соціальний феномен пов'язаний з такими категоріями, як справедливість, свобода, рівність, гуманізм; право має розглядатися у нерозривному зв'язку з правами людини [3, с. 47].

Отже, верховенство права за своїм змістом є дуже багатограним, інтегральним, своєрідним «мегапринципом». Не вдаючись до детального аналізу всіх існуючих його інтерпретацій, наголосимо, що цей принцип все ж варто розглядати як найбільш загальну засаду формування і функціонування держави та права, в тому числі і відображену у формалізованих законах. В такому випадку інші принципи є його складовими [6, с. 48].

Таким чином, розуміння верховенства права зводиться до прозорого, підзвітного, демократичного і плюралістичного законотворчого процесу, ефективного судового захисту, включаючи доступ до правосуддя, незалежними та неупередженими судами та поділ влади. Верховенство права вимагає, щоб кожна людина користувалася рівним захистом закону, і запобігає свавільному використанню влади. Даний принцип забезпечує захист і дотримання основних політичних і громадянських прав, а також особистих свобод.

Нами вже було зазначено, що верховенство права як принцип набуває міжнародного та європейського регіонального значення. Отримуючи своє відображення в міжнародних документах, цей принцип набуває статусу міжнародно-правового стандарту для країн, що прагнуть побудувати демократичної, правової держави і громадянського суспільства, а також є умовою інтеграції в світові та регіональні спільноти.

Верховенство права як принцип є фундаментальним для міжнародного миру, безпеки та політичної стабільності; досягнення економічного та соціального прогресу та розвитку; а також для захисту прав та основних свобод людини.

Так, європейські регіональні організації – ЄС, РЄ, ОБСЄ – нормативно закріпили принцип верховенства права як засадничий, основоположний по відношенню до правових систем як власне цих організацій, так і правових систем держав-членів зазначених міжнародних організацій в цілому. Вказаний принцип закріплений у: Загальна декларація прав людини 1948 р., Статуті Ради Європи (преамбула, ст. 3), Договорі про ЄС (ст.ст. 6, 11), Європейській конвенції з прав людини, Хартії основоположних прав ЄС 2000 р. та ін. Фундаментальне значення принципу верховенства права закріплене в договорах про створення ЄС, рекомендаціях і резолюціях РЄ, засадничих документах низки міжнародних та інших європейських регіональних організацій.

Узагальнення різних підходів до формулювання зазначеного поняття належить Венеційській Комісії Ради Європи, у звіті якої від 25–26 березня 2011 р. зазначено, що верховенство права є основоположною цінністю, яка охоплює сукупність суто формальних та матеріальних ознак, які передбачають консенсус верховенства права і правової держави. У підрозділі звіту під назвою «Пошук чіткого розуміння» до суттєвих ознак верховенства права віднесено: 1) законність (що окрім іншого означає те, що приписів права слід неухильного дотримуватися); 2) юридичну визначеність (яка вимагає, щоб юридичні норми були чіткими і точними та спрямованими на забезпечення того, щоб ситуації та правовідносини залишалися передбачуваними); 3) заборону свавілля (що передбачає недопущення ухвалення суттєво несправедливих, необґрунтованих, нерозумних чи деспотичних рішень, що є несумісним із поняттям верховенства права); 4) доступ до правосуддя, представлено незалежними та безсторонніми судами); 5) дотримання прав людини; 6) заборону дискримінації та рівність перед законом [2, с. 177–181].

Європейська комісія «За демократію через право» (Венеційська комісія), аналізуючи виклики майбутнього, наголоси, що «верховенство права має бути приведені до такого стану,

коли свобода для всіх буде забезпечена навіть у тих ділянках, де гібридні (державно-приватні) суб'єкти чи приватні особи є відповідальними за виконання завдань, які раніше належали до сфери компетенції державних органів», і тим самим визнає, що його сутність як керівного принципу має бути розширена так, «щоб охопити не лише ділянку співпраці між державою і приватними суб'єктами, а й діяльність приватних суб'єктів, можливості яких порушувати особисті права є такими ж, як і можливості органів державної влади» [2].

Принцип верховенства права закріплений і на рівні національного законодавства в Україні. Нормативне закріплення принципу верховенства права зафіксоване в законах України, постановах і розпорядженнях Кабінету Міністрів України, указах і розпорядженнях Президента України, рішеннях Конституційного Суду України тощо.

На рівні Основного Закону принцип верховенства права було зафіксовано в ч. 1 ст. 8 Конституції України, де визначено: «В Україні визнається і діє принцип верховенства права» [7]. Окрім того, виявом верховенства права є і інші конституційні положення: ч. 2 ст. 5 – безпосереднє здійснення влади народом; ч. 3 ст. 5 – виключне право українського народу змінювати конституційний лад у країні; ст.6 – Конституція України зобов'язує органи всіх гілок влади підкорятися волеустановленому акту українського народу – працювати в межах, визначених Конституцією та законами України; ст. 13 – закріплення за українським народом права власності на землю, її надра, атмосферне повітря, водні та інші ресурси на території України тощо; ст.ст. 76, 103 – закріплення за українським народом права на обрання депутатів Верховної Ради України та Президента України; ч. 4 ст. 124 – верховенство права українського народу виявляється і в тому, що він безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних тощо.

Досліджуваний принцип закріплений і в інших законах України, зокрема: ст. 2 Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики»; ст.2 Закону України «Про судоустрій та статус суддів»; ст.ст. 7, 8 Кодексу адміністративного судочинства України; Стратегія інтеграції України до ЄС та ін.

Важливе значення для визначення сутності та цінності верховенства права мають і Рішення Конституційного Суду України. Так, у Рішенні від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 Конституційний Суд визначив, що верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України [9].

Головними напрямками забезпечення верховенства права в Україні є: 1) реалізація відповідного нормативного закріплення поняття «верховенство права» для однакового його розуміння та застосування як на конституційному рівні, так і в законодавстві інших галузей; 2) гарантування конституційної законності, яку можна розглядати як основоположний принцип діяльності усіх органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій та окремих громадян, який полягає в неухильному дотриманні ними норм Конституції України; 3) надання доступу до правосуддя; 4) забезпечення справедливого вирішення справи неупередженим та незалежним судом; 5) гарантія ефективної процедури підбору кандидатів на посади суддів; 6) передбачення на законодавчому рівні чіткого механізму притягнення суддів до відповідальності за невиконання чи неналежне виконання своїх повноважень, зловживання своїм правовим становищем та використання повноважень із метою досягнення корисливих цілей; за поведінку, яка дискредитує статус судді. Поряд із цим, оскільки судді, по суті, мало захищені від необгрунтованого кримінального переслідування, необхідно розробити ефективний механізм, який би зробив неможливим вплив на судовий розгляд справи шляхом передбачення відповідальності за здійснення такого впливу; 7) подолання корупції, що має психологічний прояв. Тому необхідно вживати усіх заходів для розвитку правової свідомості в суспільстві, підвищення моральних цінностей, рівня правової культури як окремого громадянина, так і громадянського суспільства загалом [8, с. 32].

Висновки. Таким чином, принцип верховенства права є визначальною ознакою сучасної соціальної і правової держави, в якій не лише проголошуються, але і реально забезпечуються права і свободи людини як найвищої соціальної цінності.

Верховенство права є основою, яка лежить в основі відкритих, справедливих і мирних суспільств. По суті, йдеться про забезпечення того, щоб: державна влада зобов'язана та несе відповідальність перед існуючими чіткими та відомими законами; громадяни є рівними перед законом; права людини захищені; громадяни можуть отримати доступ до ефективних і передбачуваних механізмів вирішення спорів; закон і порядок панують.

Список використаної літератури:

1. велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Харків : Право, 2016. Т. 3. Загальна теорія права / редкол.: О.В. Петришин (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017. 952 с.
2. Верховенство права (доповідь схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні 25-26 березня 2011 р.). *Право України*. 2011. № 10. С. 168–184.
3. Козюбра М. І. Принцип верховенства права і права людини. *Права людини і правова держава (До 50-ї річниці Загальної Декларації прав людини)*: Тези доп. та наук. повідомлень 10–11 грудня 1998 р. Х., 1998.
4. Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання) : дис. ... д-ра юрид. наук. : 12.00.01. К., 1998. 391 с.
5. Колодій А. М. Принципи права України. К.: Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
6. Комзюк А. Т., Салманова О. Ю. Верховенство права та законність як принципи діяльності Національної поліції. *Правова держава*. 2021. Випуск 44. С. 45–53.
7. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
8. Петришин О.В., Погребняк С.П., Смородинський В.С. Теорія держави і права: підручник. Харків : Право, 2014. 368 с.
9. Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/246850__246915
10. Шевчук С.В. Формальна та органічна характеристика принципу верховенства права : до нових методів тлумачення конституції. *Українське право*. 2008. № 2. С. 56–68.
11. Шемшученко Ю. С. Вибране / Ю. С. Шемшученко. К.: ТОВ «Вид-во «Юридична думка», 2005. 529 с.
12. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Ред. кол. Ю.С. Шемшученко та ін. Т. 1. А-Г. К.: «Укр. енцикл.», 1998. 672 с.
13. Dicey A.V. Introduction to the Study of the Law of the Constitution. Indianapolis: Liberty Classics, 1982. P. 102, 114.